

энциклопедия”, 2003. – С. 345-383.

3. Захаров В. История налогов в России. IX – начало XX в. / В. Захаров, Ю. Петров, М. Шацко. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 2006. – 296 с.

4. Янжул И. Основные начала финансовой науки. Учение о государственных доходах / И. Янжул. – СПб., 1895. – 532 с.

5. Шванебах П. Наше податное дело / П. Шванебах. – СПб., 1903. – 203 с.

6. Центральний державний історичний архів м. Київ (далі – ЦДАК). – Ф. 1191. – Оп. 1. – Спр. 356. – 367 арк.

7. О подоходном налоге // Экономическая газета. – № 11. – 1905.

8. Витте С. Избранные воспоминания / С. Витте. – М., 1991. – 708 с.

9. Толкушкин А.В. История налогов в России. – М.: Юристъ, 2001. – 192 с.

10. ЦДАК. – Ф. 442. – Оп. 658. – Спр. 87. – 8 арк.

11. ЦДАК. – Ф. 442. – Оп. 656. – Спр. 28. – 26 арк.

12. ЦДАК. – Ф. 442. – Оп. 708. – Спр. 619. – 134 арк.

13. ЦДАК. – Ф. 442. – Оп. 701. – Спр. 383. – 36 арк.

14. ЦДАК. – Ф. 442. – Оп. 704. – Спр. 43. – 10 арк.

I. Г. Верховцева

СЕЛЯНСЬКА БЮРОКРАТІЯ В САМОВРЯДУВАННІ СЕЛЯН У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.: ІДЕЙНО-ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ

У запровадженому Великою реформою 1861 р. селянському самоврядуванні сільські старости й волосні старшини після обрання сходами їх як очільників цих представницьких установ перетворювалися на селянську бюрократію та поповнювали лави місцевої адміністрації. Авторка характеризує ідейно-теоретичні аспекти введення до реформованої системи управління селом цієї нової для імперії Романових управлінської категорії й доходить висновку, що це стало складником реформаторських планів російської інтелектуальної еліти першої половини – середини XIX ст. із модернізації аграрного ладу в країні.

Ключові слова: селянське самоврядування, сільський староста, волосний старшина, бюрократія, модернізація, Російська імперія.

In the peasant self-government introduced by the Great Reform 1861 chiefs of villages (village starostas) and chiefs of volost (volostnoy starshinas) after their election by the assemblies as the heads of these representative institutions had turned into the peasant bureaucracy and joined the ranks of the local administration. The author characterizes the ideological and theoretical aspects of introduction in the reformed management system of the village a new management category, totally new for the Empire of the Romanovs. The researcher comes to the conclusion that it has become a part of the reformatory plans by the Russian intellectual elite of the first half – the middle of the XIXth century for the modernization of the agricultural system in the country.

Key words: peasant self-government, chiefs of villages, chiefs of volost, bureaucracy, modernization, Russian empire.

Удосконаленню інститутів демократичного суспільства в сучасному світі сприяє вивчення традицій місцевого самоврядування. У Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. його становлення було пов'язане, крім іншого, із селянським самоврядуванням, запровадженням Великою реформою 1861 р. і покликаним стати початковою сходинкою в залученні народу до управління своїми місцевостями [1, 157]. Одним із важливих питань, розв'язання яких оптимізує

адекватне осмислення зазначеного історичного досвіду, є з'ясування ролі, яку відіграла в становленні цього інституту селянська бюрократія: очільники волосних і сільських установ самоврядування (відповідно – волосні старшини та сільські старости), які після обрання їх сходами ставали представниками низових ланок місцевої адміністрації. Це питання досі не знайшло належного трактування в науковій літературі, хоч деякі аспекти проблеми вивчали дореволюційні [2–8], радянські [1; 9–12], сучасні вітчизняні [13–18] і закордонні, зокрема російські, дослідники [19–29]: студіювали становлення названої верстви, правові засади її діяльності, вплив останньої на життя села в кризових умовах революції 1905–1907 рр. та Першої світової війни, участь в адмініструванні в регіонах імперії тощо. Натомість більш глибокого аналізу потребують, крім інших, ідейно-теоретичні аспекти проблеми. Цим, власне, зумовлений вибір теми пропонованої розвідки.

Характерними для соціально-політичного й господарського оновлення Російської імперії в XIX ст. були провідна роль у цих процесах бюрократії (в історичній літературі вживають терміни «освічена бюрократія», «ліберальна бюрократія») і тісний зв'язок модернізації економіки з реформуванням місцевого управління, оскільки серед мегазавдань для цієї величезної імперії з надзвичайно строкатою кількістю населення, яка протягом кількох попередніх століть постійно розширювалась у своїх кордонах, крім інтенсифікації економічних процесів, завдання раціоналізації й уніфікації системи урядування, вироблення адекватних часових форм організації фіску, соціального впорядкування [23, 37–40; 23, 224; 30, 226; 31, 247; 32, 84; 33, 32–33]. Росія була аграрною державою і близько 9/10 її населення становило селянство, результатами праці якого наповнювалася державна скарбниця. Складником аграрної модернізації країни стало «селянське питання», розв'язання якого, крім наділення селян землею, визначення правового статусу «учораšnjого» кріпака, вимагало розбудови нової системи управління селом. Саме на цих шляхах перебували способи розв'язання проблем підвищення ефективності аграрної праці та життєво важливих для селянина питань земельної власності, окреслення станових прав цієї найчисельнішої верстви населення.

Перші абрисы проектів аграрної модернізації країни датовані 1820–1840-ми рр. і були пов'язані з іменами М. Новосільцева, М. Сперанського, П. Кисельова, А. Заблоцького-Десятовського, братів Мілютиних, К. Кавеліна, В. Берві (Флеровського) тощо. Реформатори вивчали світовий досвід соціальних реформ і державного улаштування, їх приваблювали ідеї верховенства закону, провідної ролі держави в суспільних перетвореннях, вони підтримували ідеї раціоналізації й стандартизації управління господарським життям країни, що, власне, передбачало застосування бюрократичних практик відповідно до часу [23, 353]. Як зазначає дослідниця Н. Дунаєва, у 1850 рр. у середовищі інтелектуальних реформаторів оформилися дві парадигми законотворчості: легістська й ліберально-західноєвропейська [30, 205–215]. Ідейні коріння першої, як відомо, були в Давньому Китаї, їх пов'язували з покорою самодержцю, підлеглістю місцевого населення адміністрації, єдиними для

усього населення законами, широкими повноваженнями бюрократії. Друга наголошувала на розвитку ліберальних цінностей у їхньому класичному варіанті (індивідуальна приватна власність, формальна юридична рівність, подолання станових відмінностей, еволюційний шлях перетворень, територіальний поселенський тип місцевого самоврядування тощо) [30, 402]. Слід зауважити, що в тогочасній Німеччині, Англії, Франції активно розробляли теоретичні засади організації модерної системи урядування, соціально-політичного оновлення традиційних суспільств, деякі з європейських реформаторів цікавилися селянською общиною в Росії, навіть вважали можливим використати досвід соціального співжиття общинників у ході окреслення стратегії реформування соціального ладу в європейських країнах (зокрема, із цією метою в 1847 р. Росію відвідав німецький барон Гакстгаузен) [23, 295; 30, 204]. Це, безперечно, вплинуло на формування поглядів російських «освічених бюрократів», утім, як і події європейських революцій кінця 1840 рр. із їхніми жорсткими формами соціального протистояння. Останні дали імпульс для вивчення власного історичного досвіду, пов'язаного з традиціями селянської общини (як відомо, саме до останнього закликали звернутися слов'янофіли) [30, 215; 33, 34]. У гострих ідейних протистояннях представники вищої російської бюрократії сформулювали два основні підходи до розв'язання «селянського питання». Першим був так званий общинно-державницький підхід із його ключовими положеннями щодо адміністративно-судової автономії селянської общини й общинної форми власності на землю. Другим став ліберально-статистський підхід, прибічники якого орієнтувалися на досвід реформування інститутів традиційного суспільства, напрацьований у країнах Європи. Унаслідок дискусій постав компромісний варіант, який містив елементи обох підходів, натомість домінантною, як доводить Н. Дунаєва, усе ж виявилась общинно-державницька модель, що була пов'язана з архаїчним станом-зрівняльним розумінням соціальної свободи та передбачала перехід до безстановості через поступову трансформацію станових засад організації життя села [30, 226; 30, 402].

Як зазначено вище, надзвичайно важливими в контексті модернізаційних процесів, що розгорталися в Російській імперії в середині XIX ст., були питання управління сільською місцевістю. Прогресивні ідеї, випромінювані із Заходу, пов'язані із запровадженням місцевого самоврядування. Європейська правова думка сформувала кілька підходів до організації останнього, зокрема громадську та державницьку теорії, кожна з яких мала своїх прибічників у середовищі російського істеблішменту. Перша модель протиставляла місцеві громади державі й базувалася на тезі: у місцевого населення є свої, відмінні від держави, інтереси. Друга наголошувала на тому, що місцеве самоврядування складає місцевого управління, при цьому місцеві громади виконують покладені на них державою завдання, залучаючи до реалізації цих функцій представників місцевого населення під наглядом коронних установ. У контексті останнього підходу самоврядні управлінські структури, що виникали за цією моделлю, чиновники називали «громадським управлінням» [35, 26–28].

Аналіз тексту «Загального положення про селян, що вийшли з кріпацької залежності» 1861 р. (далі «Загальне положення» І. В.) дає підстави стверджувати, що на погляди «батьків» реформи 1861 р. вплинули обидві теорії організації місцевого самоврядування: наданням статусу низової ланки селянського самоврядування сходу всіх «домогосподарів» «сільського общества» (ст. 47) чималою мірою реалізовували настанови громадської теорії, базою при цьому слугували історичні традиції «мирського самоврядування» (до компетенції сільського сходу, як і дореформеними часами, відходили важливі для селянина питання господарського характеру, зокрема, колективної земельної власності; очолював схід обраний ним староста); а запровадження волості, що поставала для відповідних сільських структур адміністративною інстанцією (до її складу «сільські общества» делегували по одному представнику від кожних 10 дворів; на волосному сході обирали волосного старшину й волосних суддів), та створення селянської бюрократії «вписувалися», на наш погляд, у межі державницької теорії. На користь останнього говорить і назва «громадське управління селян», застосована в «Загальному положенні» [30, 215; 35, 45].

За висловом дослідників, бюрократизація управління селянами була продиктована об'єктивними вимогами раціоналізації управління місцевим господарством, стандартизації фіскальних практик (зокрема, визначення критерію організації фіску – за подушним принципом чи за прибутковістю землі), необхідності диференціації функцій окремих інститутів самоврядування, контролю як за викупними операціями, так і загалом із боку держави за сільським життям, оскільки в 1861 р. із ланцюга «державна поміщик селянин» зникла поміщицька ланка [23, 37 40; 23, 193; 30, 205; 37]. У Росії XIX ст. тенденції до бюрократизації управління селом окреслилися ще в 1830 рр., проте перші спроби запровадження цього нового управлінського досвіду для імперії Романових сягають часів Павла I. У квітні 1797 р. уведено дворівневу систему волосного й сільського самоврядування в удільному та державному селі: обраних селянами старост, «общинних старшин», волосних голів, писарів, десятських залучали до стягування податків, виконання деяких поліцейських й окремих судових функцій, улаштування богаділень, створення хлібних запасів тощо [9, 55; 37]. У 1834 р. «для ліпшого нагляду за порядком» було запроваджене сільське й волосне самоврядування царан Бессарабії (так називали вільних селян цього краю). Обрані сходами члени волосних правління і «старости (ворники)» мали «побуждать царан к исправному взносу... и делать уравнильные наряды людей и подвод для исправления всяких земских нужд и исполнения законных требований военных и гражданских начальников» [38, 37]. Зі створенням у 1837 р. міністерства держмайна на чолі з П. Д. Кисельовим розпочато реалізацію реформи державного села (її розроблення датоване кінцем 1820-х рр.). Історики наголошують на бюрократичному характері цієї реформи. Як і спроби кінця XVIII – початку 1830-х рр., самоврядування в селянських громадах жорстко регламентували, а очільники представницьких установ селян мали чіткі обов'язки й повноваження, «включались» у

бюрократичні управлінські відносини в межах своєї місцевості: подавали відомості щодо «народочислення», контролювали «справи віри», безпеку осіб і майна, «медичний благоустрій», охорону суспільного спокою, «народное продовольствие», проводили паспортний контроль, уживали протипожежних заходів, розпоряджалися майном сільських громад, збирали податки, контролювали виконання повинностей тощо [37]. Саме цей досвід вплинув на конфігурацію реформування кріпосного села 1861 року в сегменті «громадського управління», уніфікацію за цим планом удільного села в 1863 р., державного села в 1866 р., цараністського села в Бессарабії в 1868 р. [30, 217]. Протягом 1860-х рр. практично на всі категорії селян Російської імперії була поширена двоступенева система селянського самоврядування з її управлінським дуалізмом, що передбачав перетворення очільників установ самоврядування на представників низових ланок місцевої адміністрації. При цьому сільські старости були підлеглими волосним старшинам (ст. 81 «Загального положення»): по суті, селянська бюрократія в середині системи селянського самоврядування створювала адміністративну мікросистему з ієрархічною структурою [35, 53].

Отже, своєрідна система «селянського парламентаризму», створена Великою реформою 1861 р., стала продуктом інтелектуального пошуку представників російської «освіченої бюрократії» протягом першої половини – середини XIX ст., спробою використати на ґрунті власних суспільних традицій напрацьовані світовим досвідом ідеї соціального влаштування й місцевого управління, слугувала виконанню чималої кількості завдань економічного, соціального, управлінського характеру в межах аграрної модернізації Російської імперії. За висловом сучасного історика І. Христофорова, унаслідок реформування управління селянами додали певний «вакуум влади» у селі, характерний для дореформених часів [23, 41], створювали більш-менш цілісну систему управління селом та робили досить радикальний реформаторський крок: до загальноімперської системи управління була додана «селянська ланка». До того ж завдяки селянській бюрократії країна отримувала «армію» безкоштовних адміністраторів-поліцейських (це було вагомим аргументом в умовах фінансової кризи кінця 1850-х рр.), які сприяли розв'язанню важливих для держави фіскальних, нотаріальних, паспортних, судово-виконавчих і багатьох інших проблем. Селянське самоврядування було «міцно вмонтоване в систему адміністрування в селі» [23, 253]. При цьому селянство в буквальному сенсі ставало «опорою» режиму: у «клятвенній обіцянці», яку волосний старшина після обрання сходом давав особисто (це також обов'язково фіксували письмово), зазначали, що, крім вірності особам імператора і спадкоємця престолу «нелицемерно служить и во всем повиноваться, не щадя живота своего, до последней капли крови», цей очільник установи самоврядування також зобов'язувався усе «от предусмотренных надо мною начальников, определяемых инструкциями, регламентом и указами надлежащим образом по совести своей исправлять» [36, 20-20 зв.].

Дуалізм становища селянської бюрократії один з крайніх суперечливих моментів селянської реформи

1861 р.: згідно зі статтями 51, 78, 84 «Загального положення», розпорядча функція в системі селянського самоврядування належала сходам, які проводили «поверку й учет» дій посадовців. Відповідно до статей 63, 83 і 85, кожен селянський посадовець мав виконувати вказівки місцевих адміністраторів (мирського посередника), поліцейських й інших посадовців. По суті, кожен староста чи старшина був «слугою двох панів» державних установ і посадовців, з одного боку, та селянських сходів, з іншого. Зрозуміло, у реальному житті цей «слуга» мав робити вибір на користь одного «пана», а щоб довго не вагався – на користь кого треба зробити вибір, мирські посередники отримали право застосовувати щодо селянських посадовців каральні методи (ст. 125): робити зауваження, оголошувати догани, штрафувати на суму до 5 карб., піддавати арешту до 7 днів, в особливих випадках – віддавати під суд. За умов «належного» виконання посадовчих обов'язків, старшини отримували певні «пільги» (ст. 124): під час виконання своїх обов'язків їх звільняли від рекрутської повинності, після двох термінів «належного» виконання посадовчих обов'язків звільняли від цієї повинності назавжди, а після трьох термінів звільняли одного з їхніх синів [35, 46–62]. До безпосередніх адміністраторів, які контролювали діяльність селянської бюрократії, у 1861–1874 рр. належав мирський посередник (пізніше, після скасування цього інституту, 1874 року в більшості губерній Росії утворено повітові в селянських справах присутствія, чиновники яких отримали певні повноваження; у 1889 р. ці присутствія скасовано та запроваджено замість них інститут земських дільничних начальників, що проіснував до 1917 р.). Також право давати вказівки селянським посадовцям одержало земство й чимало інших службових цивільних і військових осіб [17, 19–20].

З'ясування того, наскільки вдалими виявилися запроваджені в 1861 р. новачі управління селом, зокрема, якою була роль селянської бюрократії в розвитку самоврядування селян та оновленні всього аграрного ладу в країні, має стати темою окремого дослідження, проте вже в пореформені десятиліття та на початку XX ст. правники, громадські діячі, управлінці, підбиваючи «перші підсумки», наголошували на суперечливості повноважень селянських посадовців [7, 98]. Зазначено: «старости є не стільки представниками сільського управління, скільки виконавчими установами усіх відомств» [39, 141]; ці селянські посадовці «перетворились на збирачів податків, «митарів» села» [3, 42]. Надзвичайно критичні відгуки лунали на адресу волосних правлень (до їхнього складу, крім волосного старшини і старост входили обрані сходами збирачі податків, наглядачі сільських хлібозапасних магазинів тощо): «це просто установи управління... з нотаріальними обов'язками», «сільські канцелярії», що «завідують усіма внутрішніми справами», «передаточна інстанція відносно ... урядових установ» [4, 53–55]; «суто виконавча інстанція» [4, 103]; «низові адміністративні установи» [6, 101]. К. Арсеньев у 1902 р. із сумом зауважував, що волость, «застыв и омертвев, стала последней спицей в бюрократической колеснице, вместо того чтобы быть начальной ячейкой живого организма» [41, 2]. Аналізуючи, яким чином це впливало на розвиток самодіяльності населення і

становлення модерних інститутів самоврядування в селі, С. Прокопович у 1904 р. стверджував: «самоуправление бесправного крестьянского сословия окончательно сведено на нет правящей бюрократией, превращено в фикцию, лишённую живого содержания» [6, 101].

Корумпованість сільських посадовців, надуживання під час виконання своїх обов'язків уже з перших років існування селянського самоврядування стали «притчею во язицех» і протягом пореформених десятиліть спричинили обурення серед селян, громадськості країни, невдоволення вищих посадовців, оскільки не сприяли ефективному управлінню селом, а отже, модернізації аграрного ладу в країні загалом [19, 15–16]. Представляючи місцеве населення, що делегувало старостам і старшинам певні повноваження з управління життям сільських громад і волостей, селянська бюрократія була, з одного боку, своєрідною поєднувальною ланкою між адміністративною вертикаллю країни та «горизонтальним» сільським соціумом, життя в якому чималою мірою регулювалося самоврядуванням селян. Проте, з іншого боку, дуалізм становища очільників селянських установ апіорі був небезпечним у плані порушення соціальної рівноваги в селі: із початком будь-якого протистояння між селянством і державою селянські посадовці мусили визначитися, по якій бік «барикад» вони перебуватимуть, а це загрожувало громадянським конфліктом у середині сільського соціуму. Та й опозиційні сили могли використати селянську номенклатуру для організації антидержавної діяльності: приміром, провід есерівської партії рекомендував своїм місцевим осередкам усувати «вредных для народа» старост і волосних старшин та обирати на ці посади осіб із членів «братств» [42, 153]. Під час селянських виступів 1905–1907 рр. у межах загального соціального протесту, передусім пов'язаного з нерозв'язаністю земельного питання, селяни, по суті, «слідували» цим «інструкціям», вимагаючи негайного переобрання очільників установ селянського самоврядування. У селянських приговорах 1905–1907 рр., що самочинно ухвалювали сходи та надсилали до верховної влади, зазначено: «волосне управління нехай буде змінено»; «населення волості має користуватись повною свободою у виборі посадових осіб... і веденні своїх громадських справ», «замість теперішнього волосного управління, яке залежить від земського начальника, улаштувати управління, яке б залежало від нас, селян, не на папері, а на ділі». Було під час виступів і чимало випадків, коли старости та волосні старшини самі брали участь (іноді навіть очолювали) в акціях опору на селі, виступали разом із «миром» проти свавілля земських начальників, високих податків, за скасування станових обмежень щодо селянства, «справедливе» користування землею, угіддями, лісами тощо. Проте в ході придушення селянських виступів у 1906–1907 рр. на боці урядових структур також часто виступали волосні старшини й сільські старости. Це, на наш погляд, доводило, що віковичний представник інтересів селянського загалу – община, яка ще в 1861 р. стала базовою ланкою селянського самоврядування, виступивши проти держави, ототожнювала з останньою селянську бюрократію, унаслідок чого в системі селянського самоврядування

стався розкол, що було небезпечним з огляду на поширення в селі громадянського протистояння. У подальшому це стало одним із фатальних чинників для імперії Романових у кризові часи Першої світової війни [43, 21–22].

1. Захарова Л. Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России. 1856–1861 / Л. Г. Захарова. – М.: изд-во МГУ, 1984. – 254 с.
2. Мецкерский В. П. Очерки нынешней общественной жизни в России. – Вып. 1. Письма из Средних Великороссийских губерний за 1867 год / В. П. Мецкерский. – СПб.: тип. мин. внутр. дел, 1868. – 461 с.
3. Хотяинцев В. Крестьянское управление в уезде в связи с уездным управлением вообще / В. Хотяинцев // Русский вестник. – 1881. – Т. 156. – С. 838–879.
4. Астырев Н. М. В волостных писарях. Очерки крестьянского самоуправления / Н. М. Астырев. – М.: Книжное дело, 1904. – 351 с.
5. Гессен В. М. Вопросы местного управления / В. М. Гессен. – СПб.: Право, 1904. – 244 с.
6. Прокопович С. Н. Местные люди о нуждах России / С. Н. Прокопович. – СПб.: Издание Е. Д. Кусковой, 1904. – 275 с.
7. Матвеев С. В волостных старшинах / С. Матвеев // Русское богатство. – 1912. – № 2. – С. 74–101.
8. Корнилов А. А. Крестьянская реформа / А. А. Корнилов. – СПб.: Типо-литография Ф. Вайсберга и К°, 1905. – 271 с.
9. Дружинин М. Н. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. – М.; Л.: изд-во Академии наук СССР, 1946. – Т. 1. – 635 с.
10. Бондаревский А. В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року / А. В. Бондаревський. – К.: вид-во Академії УРСР, 1961. – 121 с.
11. Будаев Д. И. Смоленская деревня в конце XIX – начале XX в. К вопросу о темпах, уровне и степени развития аграрного капитализма / Д. И. Будаев. – Смоленск: Смоленский гос. пед. институт, 1972. – 467 с.
12. Краснова В. Б. Положение 19 февраля 1861 г. и образование крестьянского самоуправления / В. Б. Краснова // Вестник Московского университета. – Сер. 8. История. – 1989. – № 1. – С. 67–77.
13. Лохматова А. Портрет волосного старшины в контексте истории пореформенного селянства / А. Лохматова // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 2004. – Вип. 5. – С. 15–21.
14. Історія українського селянства: нариси: в 2 т. / В. М. Литвин, В. М. Гесць, В. М. Даниленко, Я. Д. Ісаєвич та ін. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 1. – 630 с.
15. Павлов О. І. Сільські і волосні правління в адміністративній системі Росії другої половини XIX ст. / О. І. Павлов // Записки історичного факультету. – Одеса, 2008. – Вип. 19. – С. 333–341.
16. Петровська Н. В. Сільське самоврядування на землях Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст.: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. юр. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень» / Н. В. Петровська; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2009. – 21 с.
17. Верховцева І. Г. Становлення селянського самоврядування в Росії (за матеріалами ревізії волосних правлінь у 1863 р. В. П. Мецкерським) / І. Г. Верховцева // Інтелігенція і влада: збірн. наук. праць. – Серія: Історія. – Одеса: Астропринт, 2013. – Вип. 29. – С. 109–118.
18. Верховцева І. Г. Селянське самоврядування та земство в Росії (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. Г. Верховцева // Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць. – Миколаїв: вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. – Вип. 13. – С. 15–25.
19. Верховцева І. Г. Селянське самоврядування в Російській

імперії в умовах революції 1905–1907 рр.: приговорний рух / І. Г. Верховцева // Чорноморський літопис : науковий журнал. – Миколаїв : вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. – Вип. 10. – С. 12–20.

20. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства : в 2 т. / Б. Н. Миронов. – СПб. : Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 2. – 567 с.

21. Кукушкин Ю. С. Самоуправление крестьян России (XIX – начало XX века) / Ю. С. Кукушкин, Н. С. Тимофеев. – М. : изд-во МГУ, 2004. – 204 с.

22. Ерин В. П. Сельский сход и сельский староста как звенья крестьянского самоуправления начала XX в. / В. П. Ерин // Крестьянство и власть в России (IX – начало XX в.): К 150-летию отмены крепостного права : материалы Научной конференции (Липецк, 12–13 апреля 2011 г.). – Липецк, 2011. – С. 174–179.

23. Бурлова Г. В. Правовые аспекты деятельности волостных и сельских должностных лиц крестьянского самоуправления во второй половине XIX в. [Электронный ресурс] / Г. В. Бурлова // Грамота : в 4-х ч. – Тамбов : Грамота, 2011. – № 8 (14). – Ч. III. – С. 47–52. – Режим доступа : http://scjournal.ru/articles/issn_1997-292X_2011_8-3_11.pdf.

24. Христофоров И. А. Судьба реформы: Русское крестьянство в правительственной политике до и после отмены крепостного права (1830–1890-е гг.) : монография / И. А. Христофоров. – М. : Собрание, 2011. – 368 с.

25. Морозов А. Ю. Крестьянское сословное самоуправление в России / А. Ю. Морозов // Преподавание истории в школе. – 2013. – № 9. – С. 22–26.

26. Шишкарёва Т. Н. Политико-правовые основы крестьянского самоуправления в 1861–1900 гг. / Т. Н. Шишкарёва // Муниципальная служба: правовые вопросы. – М. : ИГ Юрист, 2014. – № 2. – С. 28–32.

27. Попов С. А. Система крестьянского самоуправления в Вологодской губернии (вторая половина XIX – начало XX вв.) : дисс. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Попов Сергей Александрович; Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Чувашский государственный университет им. И. Н. Ульянова». Чебоксары, 2014. – 266 с.

28. Мазур Л. Н. Становление и эволюция сельской бюрократии в России во второй половине XIX – начале XX в. [Электронный ресурс] / Л. Н. Мазур. – Режим доступа : <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/25814/1/iurg-2014-127-27.pdf>.

29. Никитина Н. П. Крестьянское самоуправление в Псковской губернии в период первой русской революции [Электронный ресурс] / Н. П. Никитина. – Режим доступа : http://pskgu.ru/projects/pgu/storage/wg6110/wgpgu02/wgpgu02_09.pdf.

30. Шиловский М. В. Крестьянское общественное самоуправление в Западной Сибири в годы Первой мировой войны и социального катаклизма (1914–1919 гг.) [Электронный ресурс] / М. В. Шиловский. – Режим доступа : <http://sibistorik.ru/project/conf2014/038.html>.

31. Дунаева Н. В. Между сословной и гражданской свободой: эволюция правосубъектности свободных сельских обывателей Российской империи : монография / Н. В. Дунаева. – СПб. : изд-во СЗАГС, 2010. – 472 с.

32. Капелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / А. Капелер. – Львів : вид-во Українського католицького університету, 2005. – 360 с.

33. Красняков Н. И. Эволюция имперской функциональности механизма Российского государства (XVIII – первая половина XIX вв.) / Н. И. Красняков. Тамбов : Грамота, 2011. – № 4 (10). – Ч. I. – С. 82–86.

34. Христофоров И. А. Правительственная политика и «крестьянский вопрос» до и после отмены крепостного права (1830-е – начало 1890-х гг.) : автореферат

диссертация на соискание ученой степени д-ра ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / И. А. Христофоров ; Институт российской истории РАН. – М., 2013. – 51 с.

35. Григорьев В. А. Эволюция местного самоуправления. Отечественная и зарубежная практика : монография / В. А. Григорьев. – К. : Истина, 2005. – 424 с.

36. Общее положение о крестьянах // Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. – М. : Юрид. лит., 1989. – Т. 7. Документы крестьянской реформы. С. 37–105.

37. Державний архів Черкаської області. – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 171.

38. Ковешников Е. М. Государство и местное самоуправление в России: теоретико-правовые основы взаимодействия [Электронный ресурс] / Е. М. Ковешников. – М. : НОРМА, 2002. – 272 с. – Режим доступа : <http://exsolver.narod.ru/Books/Goveth/VsamGOvMS/c4.html>.

39. Верховцева И. Г. Крестьянское самоуправление в Бессарабии (середина – вторая половина XIX в.) / И. Г. Верховцева // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XX века : сборник статей. – Коломна : Московский государственный областной социально-гуманитарный институт, 2013. – С. 35–40.

40. Труды совещания крестьянских деятелей Юго-Западного края 1–8 апреля 1909 г. – К. : типо-литография окружного штаба, 1909. – 549 с.

41. Арсеньев К. К. Введение / К. К. Арсеньев // Мелкая земская единица : сб. статей. – СПб. : Тип. тов-ва «Общественная польза», 1902. – Вип. 1. С. 1–X.

42. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 102. – Оп. 238. – Спр. 11 / т. 1.

43. Verkhovtseva I. G. Peasant self-government in the Russian Empire: community traditions under the terms of modernization (second half of XIX – beginning of XX centuries) / I. G. Verkhovtseva // International Journal of Economics and Society. – 2015. – Vol. 1. – P. 18–24.

О. В. Волос

ВИРОБНИЦТВО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ТЕХНІКИ В МИКОЛАЄВІ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Схарактеризовано процес становлення, еволюцію заводу братів Донських, випуск основних видів продукції на підприємстві та внесок заводчиків у розбудову виробництва сільськогосподарської техніки в південній Україні.

Ключові слова: сільськогосподарська техніка, брати Донські, букер, плуг, підгортальник, зигзагова борона, землеробські знаряддя.

The text describes the process of development and evolution of the plant of the brothers Donsky and their contribution to expansion in manufacturing of agricultural machinery in the southern part of Ukraine.

Key words: agricultural machinery, brothers Donsky, bucker, plough, hiller, zigzag harrow, crop farming instruments.

Актуальність запропонованої теми зумовлена важливою роллю, яку відігравав Миколаївський завод із виробництва сільськогосподарської техніки братів Донських у загальнодержавних процесах становлення та розвитку машинобудування, зокрема на півдні України. Безперечно, вивчення й висвітлення історії заводу Донських дає змогу простежити особливості